

Tradycyjne budownictwo chłopskie w Polsce środkowej w XIX i XX wieku

Przedmiotem mojej pracy doktorskiej było zagadnienie budownictwa chłopskiego na obszarze Polski środkowej. Do napisania rozprawy poruszającej problematykę architektury chłopskiej skłonił mnie brak dla wymienionego obszaru nowych ogłoszonych drukiem prac mogących uzupełnić stan naszej wiedzy w tym zakresie.

Celem pracy było całościowe opracowanie problematyki budownictwa chłopskiego. Ostatnia praca autorstwa Józefa Lecha pt. „Tradycyjny dom chłopski i jego użytkowanie na obszarze środkowej Polski” została bowiem opublikowana ponad trzydzieści lat temu¹. Od tego czasu narosła znaczna ilość, nieopublikowanych materiałów wytworzonych wskutek prac badawczych nad budownictwem chłopskim. W oparciu o zgromadzone nowe materiały podjąłem próbę dyskusji z ustaleniami zawartymi w dotychczasowych opracowaniach na polu przestrzenno-czasowym i terminologicznym.

Moja dysertacja doktorska formalnie ma postać klasycznej monografii budownictwa chłopskiego. Jest złożona z dwunastu rozdziałów, których zawartość kolejno przedstawię.

W rozdziale pierwszym pt. „Zagadnienia wstępne” spróbowałem udzielić odpowiedzi na pytanie, czy problematykę architektury chłopskiej należy uznać za definitywnie zamknięty przedmiot poznania naukowego. Wskazywałoby na to choćby jego poważne i postępujące, nieodwracalne fizyczne zniszczenie. Za próbę odpowiedzi może posłużyć fakt ogłaszania drukiem nowych opracowań dotyczących chłopskiej architektury. Uzupełniają one stan naszej wiedzy, odkrywając wcześniej nie dostrzeżone fakty. Taką pozycją jest np. monografia architektury chłopskiej na ziemi dobrzyńskiej napisana przez Jana Świącha² lub opracowanie problematyki domu chłopskiego autorstwa Jerzego Czajkowskiego³. Ogłaszane są również prace wskazujące dalsze możliwości eksploracji pól

---

¹ Wymienione opracowanie zostało opublikowane w 1979 roku. Zob.: J. Lech, *Tradycyjny dom chłopski i jego użytkowanie na obszarze środkowej Polski*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna”, t. XX, 1979, s. 5–170.

² J. Świąch, *Architektura chłopska ziemi dobrzyńskiej od połowy XVIII wieku do lat czterdziestych XX wieku*, Toruń 2002.

³ J. Czajkowski, *Dom drewniany w Polsce. Tysiąc lat historii*, Kraków 2011.

badawczych związanych z zagadnieniami kultury materialnej np. „Świat rzeczy. Zarys antropologiczny” autorstwa Janusza Barańskiego⁴. Nie można także pominąć faktu powstawania serii wydawniczych mających na celu spopularyzowanie problematyki budownictwa np. „Ocalić od zapomnienia”⁵.

Przesłanką do powstawania nowych prac o budownictwie jest również zapotrzebowanie lokalnych społeczności na wiedzę o dziejach i kulturze obszaru przez niezamieszkiwanego. Wobec tego, co powiedziano wyżej trudno jest uznać problematykę chłopskiej architektury za zamkniętą, zarówno na polu badawczym, popularno-naukowym, czy promocyjno-edukacyjnym.

W rozdziale drugim sformułowałem zakres i metodę pracy. Zakres terytorialny pracy stanowi obszar Polski środkowej posiadający przejściowy charakter pomiędzy terytoriami Wielkopolski, Kujaw, Mazowsza, Małopolski i Śląska, w ramach którego w wyniku istnienia podłoża historycznego ukształtowały się subregiony etnograficzne. W swojej pracy nie utożsamiałem jednakże administracyjnego zasięgu województwa łódzkiego z terenem środkowej Polski. Zakres chronologiczny pracy obejmuje drugą połowę XIX stulecia i pierwszą połowę XX wieku, a w szczególności okres od 1864 roku do 1939 roku. Jest to stosunkowo krótki dystans czasowy wynoszący zaledwie niecałe osiem dekad. Przyczyną podjętego wyboru jest fakt dysponowania największą liczbą źródeł etnograficznych dla podanego przedziału czasu. Źródła dla budownictwa chłopskiego z okresu przed uwłaszczeniem o tym charakterze są niewystarczające. Jednym z głównych powodów tego stanu rzeczy było stosunkowo późne podjęcie, bo począwszy od lat dwudziestych XX wieku, systematycznych badań nad budownictwem chłopskim na obszarze Polski środkowej. Zdecydowaną ich większość wykonano w okresie jeszcze późniejszym, bo od schyłku lat czterdziestych do połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Wpłynęło to bardzo niekorzystnie na możliwości pełniejszego udokumentowania budownictwa powstałego przed uwłaszczeniem, z powodu niemal całkowitego fizycznego zniszczenia budynków zwłaszcza z XVIII wieku, jak również znacznego uszczuplenia obiektów z pierwszej połowy XIX stulecia. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w materiałach archiwalnych zwłaszcza w odniesieniu do budownictwa gospodarczego i inwentarskiego. Materiały te nie zawierają praktycznie żadnych przykładów budownictwa tego typu starszych niż druga połowa XIX stulecia.

Wprawdzie tradycyjne budownictwo chłopskie wznoszono jeszcze w latach czterdziestych XX wieku, lecz z okresu II wojny światowej i powojennego posiadamy niewielką liczbę materiałów archiwalnych. Przyczyną tego stanu jest fakt, że obiekty wybudowane po 1939 roku były dokumentowane sporadycznie.

---

⁴ J. Barański, *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków 2007.

⁵ W ramach serii wydawniczej pt. „Ocalić od zapomnienia” ukazała się praca autorstwa Tomasza Czerwińskiego dotycząca problematyki budownictwa w Polsce. Jest ona poświęcona nie tylko architekturze chłopskiej, lecz również sakralnej, przemysłowej oraz użyteczności publicznej. Zob.: T. Czerwiński, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 2006.

Uwaga ówczesnych badaczy ze zrozumiałych względów koncentrowała się na znacznie starszym budownictwie chłopskim.

W pracy wykorzystałem kompletną bazę źródłową, co nie powiodło się z różnych przyczyn w przypadku wcześniejszych opracowań. Są to w przeważającej mierze skrócone inwentaryzacje budownictwa chłopskiego, wywiady, fotografie czarno-białe oraz rysunki. Moja dysertacja wykorzystuje ponad 1750 inwentaryzacji budynków chłopskich, dotychczasowe zaś opracowania maksymalnie 300.

Sięgnąłem również do źródeł historycznych odnoszących się do okresu przed uwłaszczeniem. Umożliwiło to wykazanie, że niektóre ze stosowanych konstrukcji np. zrębowa, czy sumikowo-łątkowa, lub rozwiązania podziału wewnątrz np. domy z centralnie usytuowaną izbą stanowią tradycję budowlaną okresu wcześniejszego kontynuowaną po uwłaszczeniu.

Rozdział trzeci stanowi przegląd dotychczasowych badań nad budownictwem oraz będących ich wynikiem publikacji. Wykorzystane w pracy materiały archiwalne są pokłosiem działalności wielu instytucji, także tych, które posiadają swe siedziby poza granicami Polski środkowej. Na rozpatrywanym obszarze badania nad budownictwem prowadziły bowiem: Zakład Architektury Polskiej oraz Katedra Architektury i Planowania Wsi Politechniki Warszawskiej, Katedra Architektury i Planowania Wsi Politechniki Gdańskiej, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie oraz następujące muzea: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Muzeum Okręgowe w Sieradzu, Muzeum w Łowiczu, Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim oraz Muzeum Ziemi Wieluńskiej. Na polu badań nad architekturą chłopską aktywne było również Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – Oddział w Łodzi, i Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego. Polska środkowa znalazła się również w zasięgu badań nad Polskim Atlasem Etnograficznym prowadzonych z ramienia Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, przekazanych następnie w ręce ówczesnego Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. Były one kontynuowane przez Zakład Etnografii (później Zakład Polskiego Atlasu Etnograficznego) we Wrocławiu. Liczne prace dokumentacyjne wykonane zostały również przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków.

Spośród autorów opracowań dotyczących obszaru Polski środkowej mających niezaprzeczalny wkład na polu budownictwa chłopskiego należy wymienić m. in.: Bożennę Paszkowską-Wróblewską, Zofię Neymanową, Józefa Lecha, Jan Piotra Dekowskiego, Annę i Henryka Świątkowskich, Ignacego Tłoczka, Mariana Pokropka.

W rozdziale czwartym dotyczącym procesu kształtowania się budownictwa chłopskiego przedstawiłem warunki fizjograficzne Polski środkowej i ich wpływ na formy budownictwa. Prześledziłem również historię podziałów administracyjnych rozpatrywanego terytorium. Zaprezentowałem także w szerszej perspektywie czasowej, sięgając do okresu wczesnego średniowiecza, kwestie związane

z rozwojem sieci osadniczej i kształtami wsi. Zabieg ten umożliwił wykazanie, że na obraz osadnictwa po uwłaszczeniu złożyły się elementy starsze genetycznie i chronologicznie.

Rozdział piąty pt. „Rozplanowanie i typy zagród” posłużył mi do stworzenia systematyki zagród chłopskich, które budowano na terenie Polski środkowej. Pozwoliło to na zobrazowanie całego bogactwa zagród występujących na omawianym obszarze.

Rozdział szósty pt. „Budownictwo mieszkalne” poświęciłem zagadnieniom związanym z domem mieszkalnym. Podjąłem w nim próbę opracowania nowej systematyki domów chłopskich. W rozdziale tym skoncentrowałem się na prezentacji rodzajów materiałów budowlanych i sposobów ich pozyskiwania, omówiłem techniki wznoszenia fundamentów, konstrukcje ścian zewnętrznych, działłowych, ich ocieplenie, konstrukcję drzwi i okien, podłóg, stropów, wreszcie sposoby pokrycia i formy dachów. Rozdział ten zakończyłem opracowaniem zagadnień związanych z urządzeniami paleniskowo-dymnymi oraz zdobnictwem budynku. W rozdziale tym omówiłem również problematykę domów podcieniowych.

Siódmy rozdział dysertacji poświęciłem zagadnieniom budownictwa gospodarczego i inwentarskiego. Podjąłem w nim próbę dokonania jego systematyki. W rozdziale tym opisałem również inne budynki występujące w chłopskich zagrodach takie jak: spichlerze, brogi, drwalnie, wozownie, tarnie, szopy nakrywające kieraty, letnie kuchnie, parniki wreszcie zagadnienia związane z małą architekturą. W tej części pracy opisałem również budynki gospodarcze i inwentarskie występujące pod wspólnym dachem z domem mieszkalnym, jak również budynki inwentarskie z podcieniami.

Rozdział ósmy „Budowa domu i wierzenia z nią związane” miał za zadanie pokazanie procesu budowy domu nie tylko w wymiarze technicznym, czego dokonałem w rozdziałach poświęconych budownictwu mieszkalnemu oraz inwentarskiemu i gospodarstwu, lecz również społecznym i symbolicznym. Niezbędne było zatem przyjrzenie się sylwetkom budowniczych i użytkowników w dwóch kontekstach: pierwszy dotyczył kwestii prawa budowlanego odnośnie środowiska wiejskiego, drugi natomiast wierzeń mających wpływ na budowę domu oraz wzajemne relacje właścicieli i wykonawców. W drugim kontekście prześledziłem cały proces budowy domu od zakładzin, aż do zawieszenia wiechy.

W rozdziale dziewiątym pt. „Dyskusja” podjąłem próbę dyskusji z wybranymi pojęciami i stwierdzeniami funkcjonującymi w dotychczasowych opracowaniach, tj. tzw. „budownictwa i domów tatarskich” oraz obronności zagród chłopskich.

W dziesiątym rozdziale pracy pt. „Zakończenie. Ochrona zabytków budownictwa chłopskiego w Polsce środkowej” dokonałem przeglądu prac nad projektowaniem i powstaniem muzeów na wolnym powietrzu dokumentujących

budownictwo chłopskie na obszarze Polski środkowej. Przy tej okazji zwróciłem uwagę na zaangażowanie w te kwestie wybitnych naukowców i muzealników w osobach: prof. Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej, mgr Zofii Neymanowej czy mgr Józefa Lecha.

Dysertację doktorską zamyka spis bibliografii wykonanej według systemu oxfordzkiego, podobnie jak zastosowany w pracy system przypisów oraz część ilustracyjna w postaci czarno-białych rysunków autora pracy opartych na materiałach archiwalnych.

Konkluzje

1) Zagrody na obszarze Polski środkowej usystematyzowałem przyjmując jako pierwszorzędne kryterium liczbę budynków wielkiej architektury. W efekcie stworzona systematyka obejmuje dwa warianty zagród jednobudynkowych, pięć wariantów zagród dwubudynkowych, siedem wariantów zagród trzybudynkowych oraz trzy warianty zagród czterobudynkowych. Ponadto wyróżniłem zagrody półzamknięte i zamknięte. W pracy zaproponowałem nazwę zagroda półzamknięta na określenie zagród bogatych gospodarzy zdokumentowanych na terenie radomszczańskiego w miejsce stosowanego dotychczas określenia „tatarska”. Stworzona systematyka pozwoliła połączyć z konkretnymi wariantami warstwy użytkowników poczynając od najskromniejszych na najbogatszych gospodarzach kończąc. Na obszarze łowickiego zagrody zamknięte były użytkowane wyłącznie przez bogatych gospodarzy. Dyskusyjną kwestią jest czy mogą być traktowane jako jedna z cech regionalnych budownictwa łowickiego z uwagi na ich niską frekwencję. Warto przy okazji dodać, że występowały na dużych połaciach Małopolski, Podlasia, Mazowsza i Lubelszczyzny.

2) Na obszarze Polski środkowej występowały trzy typy domów mieszkalnych: jednoraktowe, półtoraktowe oraz dwuraktowe. Dotychczasowa ich systematyka była nieprecyzyjna, z uwagi na fakt, braku wydzielonych form półtoraktowych. Efektem niniejszej pracy jest stworzenie nowej systematyki chłopskich domów mieszkalnych. Jej pierwszorzędnym kryterium był podział wnętrza domu mieszkalnego. W efekcie wyróżniłem dwadzieścia osiem wariantów domów, w tym: jedenaście wariantów domów jednoraktowych, trzynaście półtoraktowych oraz cztery warianty domów dwuraktowych. Cechy drugorzędne, czyli wąskofrontowość, szerokofrontowość, symetryczność lub asymetryczność pozwoliły mi na wyróżnienie odmian w ramach poszczególnych wariantów. Stworzona systematyka dała przegląd sposobów rozplanowania wnętrza mieszkalnego przez wszystkie warstwy mieszkańców wsi, od najskromniejszych do najbogatszych gospodarzy. Na obszarze Polski środkowej zdecydowanie dominowały formy jedno i półtoraktowe. W rozpatrywanym przedziale czasu na terenie Polski środkowej mamy do czynienia ze stopniowym zanikiem starych

form budownictwa wąskofrontowego. Nastąpił on definitywnie w pierwszej dekadzie XX stulecia.

3) Sądzę, że zdecydowanej większości wyróżnionych wariantów rozplanowania wnętrza mieszkalnego nie można powiązać tylko i wyłącznie z jednym z obszarów. Wyróżnione bowiem warianty wykazują w zdecydowanej mierze duży zasięg terytorialny, obejmujący nierzadko całe terytorium Polski środkowej. Dotychczas przedstawiano jedno i półotraktowe domy o układzie komora–izba–sień–izba–komora lub komora–izba–sień–izba, jako charakterystyczne dla regionu łowickiego w granicach wytyczonych przez zasięg dawnego Księstwa Łowickiego. Najokazalsze z nich wyróżniające się kubaturą i walorami zdobniczymi łączono z warstwą bogatych gospodarzy, dla których stanowiły wyznacznik pozycji społecznej. Zarysowany obraz uzupełniłem wykazując występowanie na wymienionym obszarze przez cały badany okres również dużo skromniejszych domów o układzie sień–izba, sień–izba–komora lub izba–sień–izba związanych ze średniozamożnymi i biedniackimi gospodarstwami. Wykazałem również, że pojawienie się domów dwutraktowych na obszarze łowickiego nie nastąpiło dopiero w okresie międzywojennym, lecz przypada na czas ostatnich dwóch dekad XIX wieku.

4) Na rozpatrywanym terytorium występowały domy mieszkalne, których rozplanowanie nie pozwoliło mi na zaklasyfikowanie do żadnego z wyróżnionych wariantów. Dotychczasowe opracowania nie podejmują tego problemu, nie wykraczając poza opisanie domów przyporządkowanych do konkretnego wzorca. Są to obiekty skromnie reprezentowane w materiale źródłowym. Nie pozwala to na wyciągnięcie ścisłych wniosków natury przestrzenno-chronologicznej odnośnie konkretnego sposobu rozplanowania wnętrza, i nie tu upatrywałem potrzeby ich opisu. Omawiane tu obiekty wykazują znaczną dyspersję terytorialną, można je odnaleźć na terenie niemal całej Polski środkowej. Domy te powstawały na bazie obiektów zarówno jednotraktowych, półotraktowych i dwutraktowych. Sądzę, że domy te po części powstały jako skutek naśladowania powtarzalnego, znanego wzorca, lecz na ich ostatecznym kształcie zaważyły indywidualne potrzeby gospodarzy. Powstawaniu omawianych rozwiązań mogły sprzyjać również szczególne okoliczności, jak np. akcja kolonizacyjna.

Kolejnymi ciekawymi rozwiązaniami architektonicznymi są domy przeznaczone dla dwóch rodzin. Wskazuje na to analiza ich rzutów przyziemia oraz informacja o ich przeznaczeniu dla np. dwóch braci. Ich rozplanowanie wewnętrzne polega na wybudowaniu pod jednym dachem w układzie szeregowym dwóch „segmentów”, z których każdy z osobna stanowi odrębną funkcjonalnie całość. Obiekty te posiadają wspólną szczytową ścianę działową pomiędzy „segmentami”. Co interesujące zanotowałem podziały omawianych domów na dwa osobne obiekty, czego dokonywano przez rozcięcie na pół.

5) Na obszarze Polski środkowej występowały dwa rodzaje domów podcieniowych, a mianowicie: z pełnym podcieniem szczytowym bezsłupowym oraz

wnękowym. Pierwszy rodzaj podcienia występował na południu badanego obszaru. Domy z podcieniem szczytowym stanowią dziedzictwo okresu wcześniejszego, a ich zanik przypada na początek XX wieku. Występowały one tylko i wyłącznie w przypadku domów o amfiladowym układzie pomieszczeń, z centralnie usytuowaną izbą, zarówno jedno – jak i półotraktowych. Pełniły nie tylko funkcję ochronną dla ściany szczytowej, lecz również miejsca stwarzającego okazję do życia towarzyskiego.

Problematyka domów z wnęką nie była do tej pory poruszana w literaturze dotyczącej obszaru Polski środkowej. Domy z podcieniem wnekowym na omawianym terytorium występowały w odmianie bezslupowej. Podcień wnekowy posiadały prawie wyłącznie domy o dwutraktowym układzie pomieszczeń. Można je zatem powiązać z grupą bogatych gospodarzy, która element ten traktowała prestiżowo, nie zaś funkcjonalnie. Domy z podcieniem wnekowym zaprzestano budować około 1890 roku. Na obszarze Polski środkowej do architektury chłopskiej dostały się za pośrednictwem budownictwa małomiasteczkowego, jako zapożyczenie. Wskazuje na to ich lokalizacja m. in. w okolicach Zgierza. Stanowi to dowód na wskazany kierunek ich zapożyczenia, czyli ze środowiska małomiasteczkowego. Warto dodać, że stanowiące dla chłopów źródło inspiracji dziewiętnastowieczne domy tkaczy z podcieniem wnekowym w Zgierzu zachowały się do dnia dzisiejszego.

6) Do końca badanego okresu dominujący surowiec budowlany stanowiło drewno. W oparciu o analizę zebranych materiałów archiwalnych udział domów drewnianych w rozpatrywanym w pracy okresie czasu mogę szacować na 95%, co stanowi wskaźnik dużo wyższy niż w dotychczasowych opracowaniach. Podobną rolę w kryciu dachów pełniła słoma. Do końca okresu międzywojennego pokrywano nią 99% budynków chłopskich. W przypadku budownictwa mieszkalnego na obszarze Polski środkowej wykazałem występowanie konstrukcji szkieletowej (odmiany szachulcowej). Udokumentowałem także zastosowanie na rozpatrywanym terytorium formy dachu trzyspadowego występującego również w budownictwie inwentarskim. Wymieniona konstrukcja ścian oraz forma dachu stanowiła bardzo rzadkie zjawisko w architekturze chłopskiej w Polsce środkowej, w dotychczasowej literaturze brak o nich informacji. Ponownego zdefiniowania wymagał również termin konstrukcja mieszana. W dotychczasowym opracowaniu syntetycznym czytamy: „*Konstrukcja węglowa ścian, występowała w dwóch odmianach: zrębowej i mieszanej, powstałej z połączenia węglowej i sumikowo-łątkowej*”⁶. W przypadku konstrukcji mieszanej autor cytowanego opracowania opisał domy, których cztery narożniki związane na zręb, a okna i drzwi wykończono przy pomocy konstrukcji sumikowo-łątkowej. Moim zdaniem bardziej precyzyjne jest zaklasyfikowanie tak skonstruowanych domów jako zrębowych. Natomiast konstrukcję sumikowo-łątkową zastosowaną w celu

---

⁶ J. Lech, op. cit., s. 63.

wykończenia otworów drzwiowych i okiennych oraz przedłużenia ścian z powodu niedostatecznej długości budulca określiłem jako pomocniczą. Jako domy o konstrukcji mieszanej w swojej pracy zaklasyfikowałem zaś te, które wybudowano ze zróżnicowanych materiałów, np. częściowo tylko z drewna i przy użyciu różnych konstrukcji.

7) Efektem podjętej pracy jest systematyka budownictwa gospodarczego i inwentarskiego. Żadne z dotychczasowych opracowań nie podjęło próby jego całościowego usystematyzowania. Problematyka budownictwa gospodarczego i inwentarskiego była bowiem traktowana drugorzędnie lub całkowicie pomijana. W mojej pracy wyróżniłem pięć wariantów stodół oraz cztery warianty budynków inwentarskich. Pierwszorzędne kryterium podziału stanowił podział wnętrza budynku oraz pełnione przezeń funkcje. Pozwoliło to na przegląd stosowanych rozwiązań przez wszystkie warstwy mieszkańców wsi, podobnie jak w przypadku budownictwa mieszkalnego. Na obszarze Polski środkowej w omawianym przedziale czasu występowały wyłącznie stodoły szerokofrontowe, nie zdokumentowano stodół wąskofrontowych ani poligonalnych. Na obszarze Polski środkowej występowały również stodoły z wydzielonym osobnym pomieszczeniem gospodarczym tj. spichlerzem lub tzw. średnicą. Chronologia stodół zawierających wydzielone wewnątrz pomieszczenie magazynowe przypada prawie wyłącznie na XX stulecie. Obiekty ze schyłku XIX wieku są bardzo nieliczne. Spichlerze jako budynki wolnostojące stanowią bardzo nieliczne zjawisko.

8) Kosztem próby dyskusji w pracy poruszyłem zagadnienie tzw. „domów tatarskich” lub „budownictwa tatarskiego” na terenie radomszczańskiego. Sądzę, że wobec braku przekonywujących dokumentów archiwalnych dalsze przypisywanie osadnictwu tatarskiemu zagród ze Stobiecka Miejskiego (dziś część Radomska) oraz domów we wsi Wielgomłyni i łączenie ich z potomkami tej grupy etnicznej nie jest zasadne. Należy natomiast zwrócić uwagę, że na terenach radomszczańskiego i sąsiedniego pajęczańskiego zlokalizowane były ośrodki produkcji kaszy gryczanej tzw. tatarski. W ośrodkach miejskich tego obszaru, a nawet we wsiach (w tym w Stobiecku Miejskim), liczni byli handlarze tym produktem (obok mąki), tzw. „tatarzy”⁷. Nie można również pominąć faktu, że produkcja kaszy gryczanej na terenie radomszczańskiego jest do dziś lokalnie prowadzona, co wykazały przeprowadzone przeze mnie badania.

Kolejnym zagadnieniem, które spróbowano uściślić jest kwestia obronności zagród zamkniętych na terenie łowickiego oraz półzamkniętych na terenie radomszczańskiego. „*Stąd też chaty takie, czy całe zagrody budowano o charakterze jakby obronnym. Już sam widok takiej zagrody działa odstręczająco*”⁸. „*Za-*

⁷ Na fakt ten zwracano już uwagę w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Zob.: B. Baranowski, *Życie codzienne wsi między Wartą a Pilicą w XIX wieku*, Warszawa 1969, s. 36; tenże, *Kultura ludowa XVII i XVIII w. na ziemiach Polski Środkowej*, Łódź 1971, s. 122.

⁸ S. Zaborowski, *Obejście, czyli zagroda zamknięta w sobie we wsi Makowie*, „Wieś, dwór i miasto”, R. I, 1925, nr 1, s. 13.

groda typu „tatarskiego” miała cechy o charakterze obronnym: zupełny brak okien w domu od strony drogi oraz zwarty układ budynków⁹. Walory obronne podnoszone były jako argument na rzecz układu budynków w zagrodzie, ograniczenia i umiejscowienia otworów okiennych w ścianie domu. Sądzić można, że zabiegi te odnośnie okien (a także drzwi) były podyktowane troską o zabezpieczenie samego domu przed niepożądaną ingerencją, jak największej ilości ciepła w porze chłodnej wewnątrz domu oraz możliwością obserwacji z wnętrza izby, co działo się wewnątrz zagrody. Wznoszenie zagród zamkniętych i półzamkniętych wyrażało tendencję do izolacji warsztatu produkcyjnego bogatych chłopów, zachowania w tajemnicy źródeł swojego bogactwa. Sądzę więc, że budowanie zagród zamkniętych i półzamkniętych sprzyjało dążeniu do zabezpieczenia, ochrony przed kradzieżą czy zniszczeniem znacznego majątku bogatej warstwy gospodarzy.

W mojej intencji napisana praca poszerzy stan naszej wiedzy o budownictwie chłopskim w Polsce środkowej przyczyniając się do popularyzacji tej problematyki oraz promocji wartości kulturowych województwa łódzkiego.

---

⁹ B. Paszkowska-Wróblewska, *Budownictwo „tatarskie” w Stobiecku Miejskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna”, t. VII, 1963, s. 57.